

4. Відповідальне ставлення до здоров'я: теорія та технології : монографія / П. М. Гусак, Н. В. Зимівець, В. С. Петрович. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 220 с.
5. Глоссарий терминов по вопросам укрепления здоровья [Электронный ресурс] / Всемирная организация здоровья. – Женева, 1998. – 48 с. Режим доступа : www.who.int/topics/ru.
6. Горащук В. П. Формирование культуры здоровья школьников (теория и практика) : монография / В. П. Горащук. – Луганск : Альма-матер, 2003. – 376 с.
7. Григоренко В.Г. Научно-практические основы развития психофизических способностей человека в норме и патологии / В. Г. Григоренко. – Одесса : ЮУПУ им. К. Д. Ушинского, 2002. – 102 с.
8. Касаткин В.Н. Комплексная программа здоровья в школе / В. Н. Касаткин // Школа здоровья. – 2000. – № 3. – С. 2–15.
9. Колбанов В.В. Валеология: Основные понятия, термины и определения. 2 изд. / В. В. Колбанов. – СПб., 2000. – 135 с.
10. Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації на 2002 – 2011 рр. – К. : МОЗ, 2002. – 88 с.
11. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія / С. О. Омельченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007.– 352 с.
12. Тихомирова Л.Ф. Теоретико-методические основы здоровьесберегающей педагогики : монография / Л.Ф. Тихомирова ; под ред. проф. М.И. Рожкова. – Москва –Ярославль, 2004. – 240 с.

УДК 37.013.42

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДИТИНСТВА: МІЖНАРОДНІ ТА УКРАЇНСЬКІ ВИМІРИ

Плахотнік О.В., д.пед.н., професор, Плахотнік О.В., к. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Конвенція ООН про права дітей першою визначила дитину самостійним суб'єктом права, а її інтереси пріоритетними щодо потреб суспільства. Реалізація основних прав дітей – права на життя, права на захист, права на розвиток – вимагає від урядів, систем освіти, вчених, педагогів вирішення ряду соціальних, правових, юридичних, психологічних і педагогічних проблем.

Ключові слова: конвенція, права дитини, правовий захист, міжнародні правові принципи.

Plakhotnik O.V., Plakhotnik O.V. ПРАВОВАЯ ЗАЩИТА ДЕТСТВА: МЕЖДУНАРОДНЫЕ И УКРАИНСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ / Киевский национальный университет им. Тараса Шевченка, Украина.

Конвенция ООН о правах детей первой определила ребенка самостоятельным субъектом права, а его интересы приоритетными относительно потребностей общества. Реализация основных прав детей – права на жизнь, права на защиту, права на развитие – требует от правительств, систем образования, ученых, педагогов решения ряда социальных, правовых, юридических, психологических и педагогических проблем.

Ключевые слова: конвенция, права ребенка, правовая защита, международные правовые принципы.

Plakhotnik O.V., Plakhotnik O.V. LEGAL DEFENSE OF CHILDHOOD: INTERNATIONAL AND UKRAINIAN ASPECTS / Taras Shevchenko Kuiv National University, Ukraine.

Convention of UNO about rights for children defined a child the first by an independent legal subject, and its interests by priority in relation to the necessities of society. Realization of basic rights of children is rights on life, rights of defence, rights on development – requires from governments, systems of education, scientists, teachers of decision of row of social, legal, legal, psychological and pedagogical problems.

Key words: military, convention, rights for a child, legal defense, international legal principles.

З кінця 80-тих років в Україні, як і у всьому колишньому Радянському Союзі, відбуваються значні політичні, економічні і соціальні зміни. Приходять у занепад попередні системи соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я і культури, трансформуються усі попередні форми життєвладування, розпадається притаманна тодішньому суспільству система цінностей. Змістом подібних процесів у морально-психологічному стані стає атмосфера нетерпимості і конфронтації, неповага до закону, зростає злочинність та насилля. Соціальний розвиток набуває деформованих форм, витісняючи при цьому величезну кількість населення з активного економічного життя, перетворюючи мільйони людей на жебраків, маргіналів. Виникає потреба в негайному вивченні глибинних причин таких негативних явищ, виважених способів і засобів їх вирішення. Механізмом, за допомогою якого повинні в

основному здійснюватися зміни у суспільстві, є соціальна політика держави, яка зумовлює реалізацію об'єктивних можливостей економічного, політичного і духовного потенціалу суспільства.

Дитина ні фізично, ні психологічно не готова до самостійної повноцінної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства. Суспільство повинно захистити права дитини, створити умови, необхідні для її фізичного і психічного розвитку та успішної соціалізації. У нормі такі умови створюються саме сім'єю. Але якщо сім'я (батьки) відсутня або не може забезпечити відповідні умови, держава повинна взяти на себе виконання її функцій по відношенню до дитини. Це зафіксовано в статті 20 Конвенції ООН про права дитини. Ця ж стаття вказує основні форми догляду за дитиною: передачу дитини на виховання, усиновлення, направлення до відповідних установ по догляду за дітьми. У них дитина має бути забезпечена правовим захистом, необхідними матеріальними умовами для життя і розвитку, відповідним навчанням та вихованням, можливостями для отримання інформації, спілкування, відпочинку, творчої самореалізації.

Згідно зі статтею 42 Конвенції про права дитини держави, що підписали цей документ, «зобов'язалися, використовуючи належні і дієві засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей». Якщо піддати аналізу первинні звіти, представлені Комітету з прав дитини, то абсолютно ясно, що держави, які підписали Конвенцію, в основному не виконали це зобов'язання. Що стосується дітей і шкіл, то ряд міністерств освіти зробили певні зусилля по включенню окремих аспектів прав людини в курси з підготовки вчителів, а також в доступній формі матеріалів Конвенції для занять по читанню з учнями різного віку. У меншій мірі здійснено включення принципів Конвенції в етичні, соціальні і цивільні розділи шкільних програм. Окремі школи, наприклад, мережа асоційованих шкіл ЮНЕСКО, склали програми освіти в дусі терпимості, демократії і миру і навіть довели до відома учнів інформацію про зобов'язання, узяті на себе їх урядами, які ратифікували різні Конвенції. Ці зусилля заслуговують на найвищу похвалу, і там, де вони здійснені, вони слугують захисту прав людини або етичним цілям освіти. І необхідно здолати той розрив, який існує між офіційними цінностями, прийнятими реальним світом, у якому живуть діти. Якщо уряди не займуться вихованням і поширенням принципів Конвенції, щоб отримати підтримку громадськості, їм не вдасться тільки через законодавчий процес здолати той розрив, який існує між цінностями суспільства і ідеалами ООН.

Метою нашої статті є аналіз шляхів вирішення проблем правового захисту дітей в Україні та світі.

Сучасна соціальна педагогіка визначає соціально-правовий захист як одну із головних умов реального визнання правового статусу особистості у державі, який відображає конституційні повноваження громадян із захисту своїх прав та свобод. Він включає: комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя населення, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної, екстремальної допомоги. Рівень соціального захисту залежить від ступеню економічного розвитку країни та її правової системи.

Правовий захист – це діяльність державних органів та громадських організацій щодо надання допомоги громадянам в реалізації їх прав та інтересів, які гарантовані законодавством країни.

Соціально-правовий захист дітей це комплекс державних заходів щодо законодавчого та соціального закріплення прав дітей, необхідність першочергової уваги до їх фізичного і духовного розвитку, гарантування особистих прав дітей, прав у сім'ї та суспільстві. Ці заходи базуються на основних міжнародних правових принципах, зокрема, рівності усіх дітей, і є головною умовою реального визнання правового статусу особистості в державі, який відображає конституційні повноваження громадян по захисту своїх прав та свобод. Це включає: комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя дітей, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної, екстремальної допомоги. Тому одним із напрямків у практиці соціальної педагогіки повинен бути такий, що сприяє створенню умов по наданню допомоги дітям перебороти труднощі, захистити їх.

Головний принцип ювенальної юстиції – дитина завжди права. Однак ювенальна юстиція не скасовує необхідності покарання дитини, яка вчинила правопорушення. Закони повинні передбачати способи всебічного захисту дітей. Від бандита, гвалтівника, телевізійної експансії, пропаганди жорстокості і розпусти, у широкому розумінні – від насильства соціального середовища. Закон має захищати і звичайних, і особливих, нестандартних дітей.

Система ювенальної юстиції – це багатогалузева служба, найпершим принципом якої є: діяти в інтересах дитини. Захист дитинства – комплекс заходів і зусиль громадських організацій щодо законодавчого закріплення прав дітей, що орієнтується на пріоритет дитини, необхідність першочергової уваги до її фізичного і духовного розвитку, гарантування особистих прав дітей як у сім'ї, так і в суспільстві.

Визначення понять «право людини» та «свобода людини» можна знайти в міжнародних документах про права людини, які наголошують, що право людини – це можливість людини діяти у відповідності із закріпленими юридичними нормами, що гарантовані державою.

Конвенція ООН про права дітей першою визначила дитину самостійним суб'єктом права, а її інтереси пріоритетними щодо потреб суспільства. Реалізація основних прав дітей – права на життя, права на захист, права на розвиток – вимагає від системи освіти, вчених, педагогів вирішення ряду соціальних, правових, юридичних, психологічних і педагогічних проблем.

Конвенція – правовий документ міжнародного стандарту. Вона проголошує дитину повноцінною і повноправною особою, самостійним суб'єктом права.

Конвенція затверджує ряд важливих соціальних правових принципів, головний з них – визнання дитини повноцінною й повноправною особою. Тому цей документ потрібно розглядати не як ідеологічне або політичне явище, поза і крім якого неможлива не тільки свобода, добро й справедливість, а й виживання людства.

Цей особливий документ був ратифікований 193 країнами світу, крім США та Сомалі. Конвенція про права дитини була прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. У 2009 році світова спільнота відзначила 20-річчя підписання Конвенції ООН про права дитини. І Україна, як і решта країн, що підписали цю конвенцію, взяла на себе ряд зобов'язань з покращення добробуту дітей. Конвенція була ратифікована Постановою Верховної Ради України №789XII (78912) від 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня 1991 року.

Підписання зазначеного документа сприяло тому, що в 1993 р. у Києві створено Всеукраїнській комітет захисту дітей. А згідно з Конвенцією в квітні 2001 прийнято Закон про охорону дитинства. Крім того, у 2003 та 2005 роках український Парламент ратифікував два факультативних протоколи до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії і щодо участі у збройних конфліктах, які з того часу стали частиною національного законодавства.

Як бачимо, підписані документи, ніхто не заперечує проти захисту дітей. Однак які ж ми маємо наслідки і результати виконання (чи невиконання) прийнятих Закону та факультативних протоколів до Конвенції про права дитини.

Аналізуючи інформацію з Громадського Звіту щодо виконання Україною положень Конвенції ООН про права дитини, підготовленого ВГО «ПО «Спільна Мета», бачимо, що хоча Україна цією Конвенцією взяла на себе широкі зобов'язання щодо забезпечення прав дитини за ст. 19, 34 (право на життя, ім'я, громадянство, індивідуальність, родину, свободу думки, совісті та релігії, освіту та належний рівень життя, захист від дискримінації й незаконного переміщення, від незаконного та свавільного втручання, захист від усіх форм фізичного, психологічного насильства, брутального поводження й експлуатації, у тому числі й сексуальної) однак до реального виконання цих статей ще дуже далеко. Як зазначається у матеріалах прес-конференції Першого заступника Голови Ігоря Печьонкіна та заступника Голови ВГО «Правозахисна організація «Спільна Мета» Катерини Аландаренко, було здійснено моніторинг прав дитини в Україні в розрізі виконання положень Конвенції ООН про права дитини і його результати були вкрай невтішними. Зважаючи на те, що кожні п'ять років держави-учасниці Конвенції зобов'язані подавати Комітету доповіді про вжиті заходи щодо виконання Конвенції, Уряд України підготував «Об'єднаний 3-й і 4-й періодичний Національний Звіт про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини» та подав його до Комітету ООН восени 2010 року. У Звіті було представлено проблематику Конвенції та широкий статистичний матеріал, однак у цьому документі не повною мірою було відображено реальний стан речей та не пропонувалось дієвих шляхів виконання Конвенції і забезпечення непопорушності прав дитини.

Ситуація, яка на сьогодні склалась у нашому суспільстві, свідчить про те, що права дитини потребують особливого захисту з боку держави, тим більше, що це передбачено міжнародними документами та національним законодавством України. Порушення прав дитини посилюються через відсутність системного підходу до створення дієвих процедур захисту прав дитини. На папері все виглядає пристойно, так як це потрібно, а насправді декларуючи соціальні гарантії дітям, держава не завжди забезпечує виконання елементарних завдань щодо дотримання мінімальних стандартів стосовно прав дитини. Наприклад, широко відомими є випадки насильства і жорстокого поводження з дітьми, незаконне залучення дітей до праці в найбрудніших сферах економічної діяльності (робота в порно- та секс-індустрії), торгівля дітьми і т.д.

Чи не слід нам всім миром, як казали в давнину, подумати: а хто ж буде жити в нашій країні через 10–20 років. Яким нащадкам вона дістанеться? Людям з хворою психікою і втраченим здоров'ям? Про які цінності і мораль ми можемо говорити, коли знаємо про те, що діти не можуть забезпечити свої права на охорону життя та здоров'я, опіку, піклування, усиновлення, освіту, майно, житло, захист від жорстокості та насильства. Залишається стабільною проблема дитячої смертності, рівень захворюваності та дитячої інвалідності. Статистика свідчить, що сьогодні майже 80% дітей мають одне або кілька захворювань, лише 15–20% малюків народжуються цілком здоровими, у кожній третій дитині фіксуються відхилення у фізичному або психічному розвитку, що порушує відповідно право дитини на здоров'я (ст. 23, 24 Конвенції ООН про права дитини).

Щорічно зростає кількість кримінальних справ, порушених правоохоронними органами за фактами злочинів, вчинених проти неповнолітніх. Майже половину з них становлять справи про невиконання батьками чи опікунами обов'язків щодо виховання та догляду за дітьми, біля 6 % – справи за фактами злочинів, вчинених службовими особами дитячих установ (порушення права дитини на опіку та відповідальність з боку батьків – ст. 18).

Як зазначено у Звіті про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини, у 2010 році на 22 % більше зареєстровано злочинних проявів серед неповнолітніх, дві третини з яких становлять крадіжки. У вчиненні злочинів брали участь 9,8 тис. неповнолітніх, із них кожний третій – учень або студент навчального закладу. Крім того, не викоренене жорстоке поводження з дітьми (ст. 19 Конвенції), передусім, у неблагополучних сім'ях, втягнення дітей у протиправну діяльність. Від злочинних посягань упродовж минулого та поточного років потерпіло понад 15 тис. неповнолітніх. Не найкраща ситуація стосовно права дитини на освіту: не виконуються вимоги законодавства щодо створення підрозділів з виховної роботи та позашкільної освіти. Як кажуть у народі, виховується молодь у підворотні. Гуртки не працюють, а якщо й працюють то де взяти такі кошти щоб до них потрапити.

Сьогодні функціонує 19,5 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, які відвідує 4,2 млн. учнів. Через неналежне ведення обліку дітей шкільного віку, не охоплено освітою 1,6 тис. неповнолітніх, передусім тих, що мешкають у неблагополучних сім'ях. Крім того, до нас, як представників громадської організації, неодноразово зверталися громадяни зі скаргами про неможливість навчання рідною мовою, отримання інформації, дискримінацію за мовною ознакою, що є порушенням статей 2, 8, 13, 14, 17, 19, 29, 30 Конвенції. Місцевими органами влади не вживається належних заходів до збереження мережі закладів освіти: упродовж останніх п'яти років закрито та ліквідовано 2 тис. шкіл, з них 80 – у поточному році. Скорочуються гуртки та центри юнацької творчості. На сьогодні функціонує 1,5 тис. спортивних шкіл, де навчається лише 12% неповнолітніх. Україна увійшла в п'ятірку країн — виробників дитячої порнографії та в десятку лідерів з її поширення. Цьому сприяє відсутність дієвої законодавчої бази і недостатнє залучення до боротьби інтернет-співтовариства. У 2008 році майже 80% дитячої порнографії було виготовлено в Росії, Білорусі, Україні і Молдові. Зокрема, за даними МВС, із 250 мільйонів зразків, конфіскованої з 1990 року дитячої порнографії, 12 мільйонів знято в Україні. За оцінками МВС, на постійній основі в цю діяльність залучено 12—15 тисяч українських дітей, здебільшого безпритульних і дітей з неблагополучних сімей.

За даними фонду Internet Watch Foundation (IWF), 62% інтернет-сайтів, які поширюють дитячу порнографію, розміщено у США, 28% — у Росії і 2% — в Україні (сьоме місце у світі). 1 лютого 2010 року Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) оприлюднив результати дослідження «Комплексна оцінка масштабів продажу дітей, дитячої проституції та порнографії в Україні». Дослідження, проведене Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, виявило, що з опитаних дітей віком 14—18 років: -11% показували своє голе тіло; -7,8% займалися сексом за певну плату; -3,2% погоджувалися сфотографуватися або знятися у фільмі в оголеному вигляді. Крім того, дослідження серед дітей виявило: лише третина з опитаних дітей мають обох батьків; впродовж останніх трьох місяців лише 11,7% проживали з обома батьками; більшість дітей (58,4%) описують свою сім'ю як дуже бідну, де часто немає грошей і їжі, внаслідок чого діти голодують, іноді жебракують і навіть вчиняють крадіжки; 31,8% опитаних дітей ніде не навчаються. За що ж так потерпають наші діти? Адже навіть вовк не їсть своїх вовченят. Виходить, що у всій природі людина – найгірша з істот, бо часто не задумується про збереження свого прайду, не думає (хоч і думаючи) про його майбутнє.

Жахливим болем відзвонюють цифри, які свідчать про експлуатацію дитячої праці. Щораз більше з'являється нових фактів про форми використання неповнолітніх у найбрудніших сферах економічної діяльності: залучення неповнолітніх до торгівлі наркотиками, до виконання складних робіт (у приватних вугільних копальнях, на будівництві, у фермерських господарствах тощо), внаслідок чого ставляться під загрозу життя і здоров'я дитини. А ще постійно, як з фронтів, надходять сумні відомості з засобів масової інформації про те, що Україна – одне з джерел для торгівлі людьми. За даними Міжнародної організації з міграції значна кількість жертв торгівлі людьми – діти з сімей з низьким рівнем доходів, яких продають з метою сексуальної експлуатації чи примусової праці. За 2009 рік більш ніж на 20% зросла кількість зареєстрованих випадків торгівлі дітьми в Україні. Реальних випадків ймовірно ще більше. Адже справжній масштаб цієї проблеми невідомий.

Вражаючим фактом є той, що з дев'яти мільйонів українських дітей близько 65 000 живуть у державних інтернатних закладах. Причини відмов від дітей виявляються різними. Називаються бідність, безробіття батьків, девальвація сімейних і моральних цінностей, алкоголізм і споживання наркотиків. Маса причин щоб відмовитись від народженої дитини... А як їй живеться на вулиці? Адже що є страшнішим для людини взагалі, а для маленької дитини зокрема, якщо нема куди іти. Нема дому, нема їжі, нема нормального одягу, нема де помитись, нема свого ліжка, нема кому захистити від насильства. Такого стану не було в нашій країні навіть у буремні 20-ті, під час та після Великої Вітчизняної війни. Нема і тепер у багатьох так званих «гарячих точках», де сиріт забирають родичі, знайомі.

Однією з основних форм захисту прав дитини, що опинилася без піклування дорослих, є усиновлення. Але в цьому випадку держава піклується як про інтереси дитини, про інтереси її прийомних батьків, так і про інтереси фізичних батьків дитини в разі якщо вони приймають рішення залишити дитину. З метою допомоги матерям, які вирішили покинути дитину, усвідомити важливість не тільки самого факту народження дитини, але й її виховання до Кодексу про шлюб та сім'ю України були внесені зміни, згідно з якими батькам, які відмовились від дитини в пологовому будинку, надається для прийняття остаточного рішення щодо долі дитини термін до двох місяців. Стаття 101.1 Кодексу встановлює: «діти, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку, можуть бути усиновлені за наявності письмової згоди батьків, на усиновлення після досягнення ними двомісячного віку».

З одного боку, ця юридична норма багато в чому відстоює права та інтереси батьків і, водночас, потенційні права та інтереси дітей – вона надає батькам можливість зрозуміти невірність свого вчинку. Разом з тим, вона перекреслює можливість усиновлення бути рівноцінним заміником батьківства. Як цього вимагає ця ж стаття: «Усиновлення допускається щодо дітей та виключно в їх інтересах».

В Україні велика кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів, серед яких Закони «Про попередження насильства в сім'ї», «Про охорону дитинства», відповідні статті Кримінального кодексу України, Державна програма з протидії торгівлі людьми в Україні на 2006–2010 роки. Закони писати і приймати треба, але їх же ще треба і виконувати. Не просто займатись статистикою, а докласти всіх зусиль щоб не допустити найбільших порушень прав людини – права на життя, фізичну та психологічну недоторканість.

Виникла нагальна потреба в подоланні розриву між офіційними і фактичними моральними цінностями. Абсолютно очевидно, що найбільший розрив існує в недемократичних суспільствах, де щоденне порушення основних прав дітей – економічних, соціальних, культурних – разом з порушенням індивідуальних прав є постійним викликом гуманітарним принципам.

Але хотілось би підкреслити і те, що важливою умовою для вирішення проблем правового захисту дітей є освіта. Розуміння і механізм реалізації освіти з прав людини варіюється в різних країнах і інколи навіть в різних школах, але ми вважаємо, що загальна основа має бути властива всім програмам і складатися з:

1. Ознайомлення з основними категоріями прав людини згідно з обов'язками й відповідальністю по відношенню до інших членів суспільства, до цивільного суспільства й до людства в цілому.
2. Ознайомлення с різними формами несправедливості, нерівності і дискримінація, включаючи бідність, расизм і утиск прав людини з особливим акцентом на меншини.
3. Вивчення основних історичних подій, пов'язаних з безперервною боротьбою за права людини, у тому числі з досвідом меншин.
4. Знаннями основних міжнародних декларацій і конвенцій з прав людини, таких як Загальна Декларація прав людини 1948г., Європейська Конвенція 1950 р., історичні документи, у яких висвітлюється прогрес в області прав людини в окремо взятій країні. Слід пам'ятати про те, що освіта з прав людини не повинна концентруватися лише на насильстві, жорстокості або катастрофах, оскільки це може відлякати молодих людей. Предмет повинен включати і «оптимістичні історії». І не варто вчити на прикладах, що стосуються порушень прав людини в інших країнах, місцях і в інші часи. Необхідно включати матеріали про свою власну країну і про теперішній час, щоб дитина змогла зрозуміти достовірність наведених прикладів.

Молоді люди повинні мати можливість отримати перший досвід вирішення проблем, ухвалення рішень, планування і управління, взаємодії з ровесниками, вчителями і іншими людьми. Цьому не можна навчити лише в класі, тому школам необхідно використовувати широкі контакти з сім'ями, місцевою громадськістю, соціальними і культурними організаціями, виробничими підприємствами, іншими школами і іншими країнами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скуратівський В.А. Основи соціальної політики: уавч. посіб. / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.
2. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних робітників / [за заг. ред. А.Й.Капської, І.М. Пінчук]. – К. : УДЦССМ, 2000. – 260 с.
3. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
4. Цивільний кодекс України. – К. : Атака, 2003. – 416 с.
5. Сімейний кодекс України: від 10 січня 2002 р. – К. : Велес, 2003. – 75 с.